

Fabriekskinderen: een bede, maar niet om geld door J.J. Cremer.

Gedateerd: 's Gravenhage, 23 februari 1863.

Het handschrift van Fabriekskinderen werd in 1982 geveild uit de collectie van verzamelaar H.W. Bosscha en werd in 1997 verworven door het Literatuurmuseum, waar zich ook enkele andere handschriften bevinden.

Het publicatieoverzicht over de **voordracht** die Cremer op 7 maart 1863 in Diligentia in Den Haag gaf van Fabriekskinderen is separaat uitgegeven.

1e druk: Fabriekskinderen: een bede, doch niet om geld. Arnhem: D.A. Thieme, 1863. 39 p.

2e druk in: Neerlandsch Bibliotheek: oorspronkelijke romans, schetsen en novellen van hedendaagsche auteurs op nieuw uitgegeven door J.P. de Keyser. jrg. 3, afl. 1, 1866. p. 37-56. Arnhem: D.A. Thieme, [1866].

3e druk in: Kleine vertellingen: fabriekskind en werkman. Leiden: D. Noothoven van Goor, 1878. p. 240-257. Romantische werken, deel 3.

4e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff, [1888]. 6e druk. p. 272-288. Vijftigcents-editie, no. 22.

5e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden : A.W. Sijthoff, [1890]. 7e druk. p. 272-288. Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers.

6e druk in: Fabriekskinderen - Monte-Carlo – Naar omhoog – Wat vader Harmen vertelt – Het jawoord – Alles Wel – 'T lot in den kerkbuil – Thijs de smid. Leiden: A.W. Sijthoff, [1906]. p. 3-19. Leidsche herdrukken, no. 35.

7e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff, [1909]. 8e druk. p. 272-288. Vijftigcents-editie, no. 22.

8e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff's uitg.-mij., [1917]. 7e druk. p. 272-288. Romantische werken, blauwe serie.

9e druk in: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff's uitg.-mij., [1917]. 7e druk. p. 272-288. Romantische werken, rode serie.

10e druk: In: De lelie van 's-Gravenhage. Leiden: A.W. Sijthoff's uitg.-mij., [c.a. 1920]. 8e druk. p. 272-288. Bibliotheek van Nederlandsche schrijvers.

11e druk in: Werkmansboekje: sociale bewogenheid in de literatuur rond 1900: [samenst., inl. en

toelichting van M.C.A. van der Heijden]. Utrecht [etc.]: Prismaboeken, 1971. 265 p. Spectrum van de Nederlandse letterkunde, no 22. Met bibliogr. Bevat: Fabriekskinderen / Jacob Cremer. - Het werkmansboekje / Anton Bergmann (Tony). - "Uit het leven" . De geschiedenis van Jan Zomer . Kinderen I en II/ Arij Prins. - Eene bevalling / Henri Hartog. - Waarvoor werkt gij? / Frederik van Eeden. - Socialistische verzen / Herman Gorter. - Uitkomst / Herman Heijermans

12e druk in: Werkmansboekje: sociale bewogenheid in de literatuur rond 1900: [samenst., inl. en toelichting van M.C.A. van der Heijden]. Utrecht [etc.]: Het Spectrum, 1974. 2e dr. 264 p. Spectrum van de Nederlandse letterkunde ; 22. ISBN: 90-274-8797-9. Met bibliogr. Bevat: Fabriekskinderen / Jacob Cremer. - Het werkmansboekje / Anton Bergmann (Tony). - "Uit het leven" . De geschiedenis van Jan Zomer . Kinderen I en II/ Arij Prins. - Eene bevalling / Henri Hartog. - Waarvoor werkt gij? / Frederik van Eeden. - Socialistische verzen / Herman Gorter. - Uitkomst / Herman Heijermans.

13e druk in: Werkmansboekje : sociale bewogenheid in de literatuur rond 1900 / [samenstelling, inleiding en toelichting van M.C.A. van der Heijden]. Utrecht [etc.]: Spectrum, 1976. 265 p. 3e dr. Spectrum van de Nederlandse letterkunde, no. 22. ISBN: 90-274-3547-2. Bevat: Fabriekskinderen / J.J. Cremer. - 1863. Het werkmansboekje, fragmenten uit Ernest Staas / A. Bergmann. - 1874. De geschiedenis van Jan Zomer / A. Prins. Kinderen I en II uit de bundel Uit het leven / A. Prins. - 1885. Eene bevalling / H. Hartog. - 1896. De redevoering Waarvoor werkt gij? / F. van Eeden. Socialistische verzen / H. Gorter. - 1903. Uitkomst / H. Heijermans. - 1907

14e druk: Fabriekskinderen: een bede, doch niet om geld: voordracht: ingeleid en toegelicht door Henk Eijssens. Schoorl: Uitgeverij Conserve, [1988]. 51 p. ISBN 90-71380-42-4. Negentiende-eeuwreeks nr. 5. 1500 ex.

15e druk in: Kinderarbeid: J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen: met een inleiding van Cor Smit en een hertaling van Korrie Koevaart. Leiden: Primavera press in samenwerking met Stiel, 2008. p. 52-78.

16e druk: Fabriekskinderen: vormgegeven door Natascha Frensch en samengesteld door Theo Knippenberg. Z. pl, Bulkboek, [2013]. Literaire klassieken – reeks voor de onderbouw.

17e druk: Het Leids Adres: 150 jaar maatschappelijk verantwoord ondernemen met bijdragen van Meta Knol, Lodewijk Asscher, Fred van Haasteren, Cor Smit, Niek-Jan van Kesteren, Lodewijk de Waal, J.J. Cremer. Leiden: uitgeverij, Grinkgo, [2013]. 72 pagina's. ISBN 978-90-71256-28-8. Fabriekskinderen: p. 48-68.

18e druk: Fabriekskinderen: een bede, doch niet om geld. Benthuisen: Astoria uitgeverij, [2019]. 39 p. Met aantekeningen. ISBN 978-94-91618-59-8.

19e druk in: Kinderarbeid: J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen: met een inleiding van Cor Smit: en een hertaling door Korrie Korevaart: Stichting Industrieel Erfgoed Leiden. Leiden: Primavera Pers in samenwerking met STIEL, [2019]. 2e dr. 88 p. ISBN: 978-90-5997-279-7. Met afb. Met literatuuropgave. Bevat: Fabriekskinderen : een bede, doch niet om geld.

20e druk: Fabriekskinderen. [Rotterdam: Mijnbestseller, 2021]. p. 5-28. 9789403641683. Gebundeld met Een woord aan mijn landgenoten en Openbare brief aan zijn excellentie den minister van binnenlandsche zaken (1870).

21e druk: Fabriekskinderen. Z.pl.: Saga Egmont, 2022. 40 p. ISBN 9788728433287.

22e druk: Fabriekskinderen. Sittard: Uitgeverij Diderot, 2025. 26 p. ISBN: 9789403719009.

~~Leopoldine~~
 15 Jan 68. Een Smeekschrijff maar niet om geld.

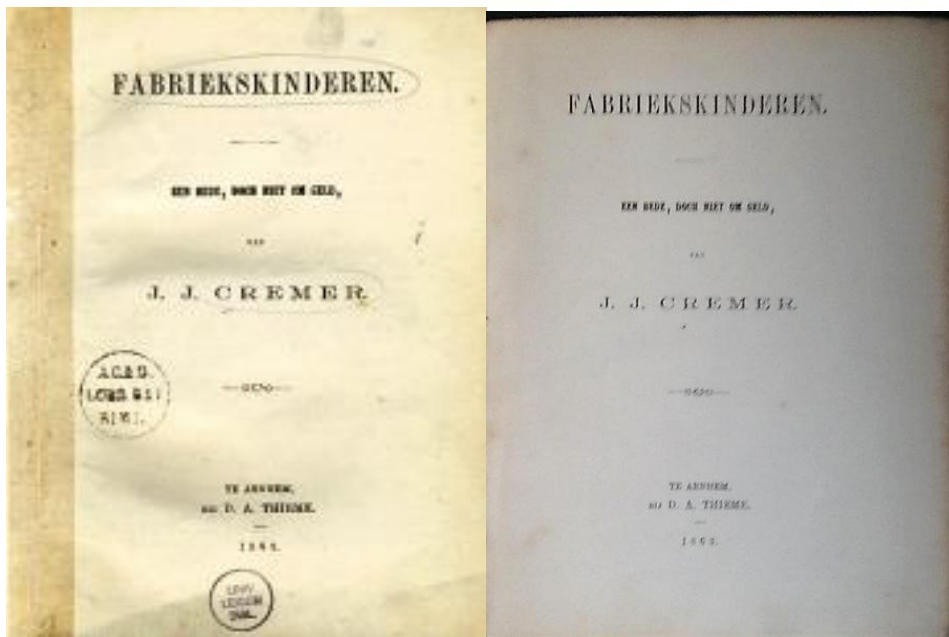
Het winter. Een koude december nacht houdt
 met kille vingers ons hollands grijs akademie vesten
 den blinddoek voor de ogen.
 Slecht, raar, maar niet van
 Een ~~licht~~ der leuzen van deser eeuw voert stryd met
 den nacht en ruikt ergending den blinddoek naar los.
 Lie maar de gasolammen. merpen van afstand tot
 afstand, een vluchtig licht in de helle straten en ginds
 langs de kaden der sombere grachten.

naar toe die kamp; maar voor dat licht? Immer
de stad ging ter ruste en slaapt.

de stad gey en ruy en slaapt.
Geloof het niet ^{want} telkens moet ze wakker en ziende
zijn, ^{om er te waken voor} het onheil dat nadere kon.
En de oude stad zij slaapt dan ook niet. Slechte
bynighen bevangs haar een lichte slumming en 't
licht u toe als droomd zij ~~dan~~ van keur al
ouden roem - even als de teedere loof van den gey.
Zien Vorst der Alpen die zaetjes dommett aan haren
laesem en muurmett en fluustert van de groothed
zyner afkomst.

Maar toch, hoe vlugtig ook haar sluimering zij-
 Lettens turend over des blind daek heen, om er te
 traken zelf in des nachts toek vernag zij het niet
 Los als zij Grou wellen.

De armo^e is krank.
Ja, Thov's is wel helder zelf te worden dan voor
heen, ja hew's harte klapt nog even. ^{1209 Thov's} ~~hew's~~ ^{voor deugd}
En voor trouw al in de dagen hare jeugd ^{1209 Thov's} ~~hew's~~ ^{voor deugd}
gij ~~tot~~ ^{het} ~~ziet~~ ^{met} ~~het~~ ^{hoe} ~~heest~~ ^{heest} ~~roep't~~ ^{roep't} ~~arm~~ ^{arm} ~~als~~ ^{als} ~~verloren~~ ^{verloren} ~~ter~~ ^{ter} ~~redar-~~ ^{redar-}
lijft:

Voordragt van den Heer **J. J. CREMER,**

op ZATURDAG den 7 MAART 1863,
in het Gebouw DILIGENTIA, ten 8 ure.

Toegang-kaarten zijn te bekomen à **f 1** bij
den Heer HOOGENSTRATEN, in het Gebouw
Diligentia, terwijl de **zulvere opbrengst**
zal strekken tot leeniging van de **jongste**
Waterrampen in GELDERLAND en OVER-
IJSEL. — Plaatsen zijn te bespreken aan
bovengenoemd Gebouw.

Algemeen handelsblad, 31 maart 1863:

Voor eenigen tijd heeft onze bekende novellist, de Heer J. J. **Cremers**, te 's Gravenhage, eene voordragt gehouden, waarbij o. a. verscheidene autoriteiten op zijne uitnoodiging aanwezig waren. Hij had die tegenwoordigheid gevraagd om eene bede te rigten tot onze landgenooten in het algemeen tot de regering in het bijzonder. Voor dat hij die bede uitsprak, wierp hij een blik op Leyden, de oude academiestad. „De arme is krank”, zeide hij. Ja, het hoofd is wel helder, zelfs klaarder dan voorheen; ja heur hart klopt wel even luide voor deugd en voor trouw als in de dagen harer jeugd, nogtans, gij ziet het wel hoe heur regter arm als verlamd daar ter nederligt.”

„Laster”;

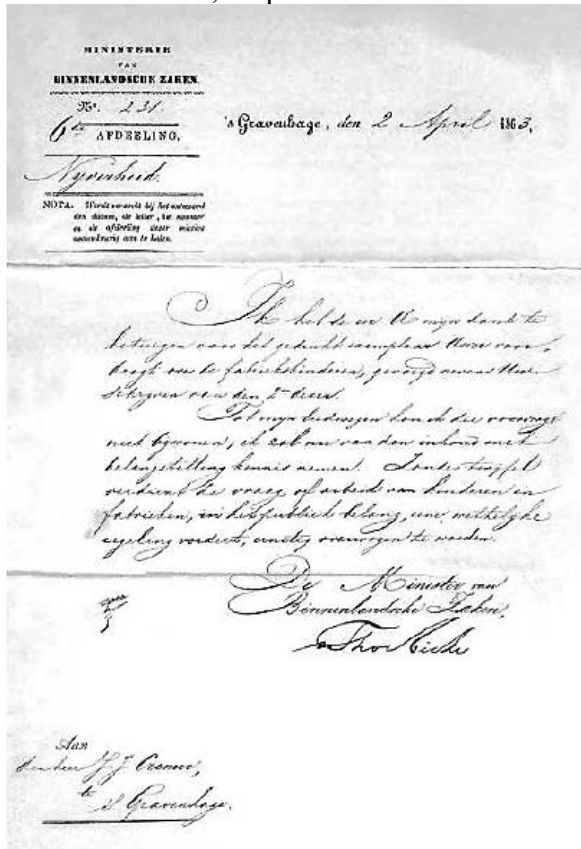
„Een deel van heur eelste sappen gingen over in onzuivere vochten, en die zich vormden tot eene afzigtelijke wonde; eene wonde, die hare krachten verteert, en welligt haar voert in het einde tot de slooping van haar glorierijk bestaan.”

Het kwaad, waarop de spreker wees en waarvan hij zoo ernstige gevolgen dachtte, was de langdurige arbeid, die in vele fabrieken wordt gevorderd van jeugdige kinderen en hunne ontwikkeling zoowel lichamelijk als geestelijk tegenhoudt, hunne gezondheid reeds in de eerste levensjaren knakt en dikwijls hun levensdraad, naauwelijks aangevangen, afbreekt. In eenige tafereelen schetste de spreker in treffende kleuren en met het talent, dat hem eigen is, het lijden dezer kinderen en, de luiheid en hebzucht van vele ouders, die daardoor doof blijven voor de jammerklagen van hen, wier beschermers zij moesten zijn. Het was voor die wonde, tegen dit kwaad, dat de spreker van zijne landgenooten en van den staat hulp en artsensmeekte. Zijne stem is niet de eerste, maar zeker ook niet de minst indrukwekkende, die zich voor eene regeling en beteugeling van den fabriekarbeid van kinderen deed hooren en het zal gewis velen genoeg doen te vernemen, dat hetgeen te 's Hage door den Heer Cremers werd gesproken, onlangs bij den boekhandelaar D. A. Thieme, te Arnhem, onder den titel: *Fabriekskinderen* het licht heeft gezien. Het moge waar zijn, dat de novellist de wonde te afzigtelijk en het kwaad met te donkere kleuren heeft geschetst, zijn werk zal niettemin onze landgenooten en de regering aansporen, om hunne aandacht aan dit belangrijke, maar te gelijk hoogst moeilijke vraagstuk te wijden.

Rotterdamsche courant, 2 april 1863:

Brief Thorbecke, 2 april 1863:

Brief van J.R. Thorbecke, de minister van Binnenlandse Zaken, aan J.J. Cremer, 2 april 1863. (Letterkundig Museum.)

Leydsche courant, 3 april 1863:

— Bij den boekhandelaar D. A. Thieme te Arnhem is verschenen: *Fabriekskinderen, een bede, doch niet om geld*, van J. J. Cremer. (Zie advertentie.) Het is eene voordragt, door den gevierden schrijver onlangs te 's Gravenhage voor een aanzienlijk publiek gehouden, waarbij hij zich ten doel stelde in eenige trekken den toestand te schilderen der kinderen, die in fabrieken, in het bijzonder hier ter stede, werken en aan te dringen op het vaststellen van wettelijke bepalingen op hunnen arbeid. De schrijver zegt in zijne inleiding, dat men dat woord van hem heeft begeerd. Met waardering van het talent des schrijvers, waarvan men ook in dit stukje wederom de treffendste blijken ontmoet, en zonder te willen ontveinzen, dat er in de zaak door hem aangewezen hier en elders misbruiken plaats hebben, die dringend verbetering eischen, meenen wij echter, dat de schets door hem geleverd wat sterk gekleurd, wat overdreven is, en dat hij daardoor aanleiding geeft om zijnen lezers een minder juist, ten minste onvolkomen denkbeeld van de zaak te geven. Wel zegt de schrijver, dat hij slechts in flauwe trekken wedergaf, wat hij zelf gezien of gehoord heeft of door ooggetuigen heeft vernomen, maar wij vertrouwen, dat hij dan ook alleen de zwarte zijde heeft gezien en geen oog heeft gehad voor de lichtpunten, die zich hier en daar opdoen, en die men, wil men onpartijdig zijn, niet onopgemerkt mag laten. Ook de schilderij: het onderpaar, door den heer Cremer handelende en sprekende ingevoerd, is voor de menscheit zoo vernederend, dat wij haast zouden zeggen: zoo zijn er niet; doch wij willen hem daarin niet te hard vallen. Wij keuren het echter niet af, dat de heer Cremer de aandacht op de zaak heeft gevestigd, maar hij had daarbij wel gedachtig mogen zijn aan het: *surtout pas trop de zèle*. Voorzeker zal het werkje, met het oog op het onderwerp, hier ter stede eenen gereeden aftrek vinden; gelijk in zijne meeste lettervruchten weet de heer Cremer ook hier de aandacht te boeien en de belangstelling zijner lezers tot aan het einde toe in klimmende mate bezig te houden.

NRC, 4 april 1863:

Onze vaderlandsche novellenschrijver J. J. Cremer heeft thans de reeks zijner lettervruchten vermeerderd met een werkje, getiteld *Fabriekskinderen* (uitgave van D. A. Thieme, te Arnhem). De strekking daarvan heeft hij op den titel uitgedrukt in het woord „bede,” met de bijvoeging: „maar niet om geld.” Wat hij verlangt, is dat er eene wet in het leven moge worden geroepen, ter verbetering van het lot der ongelukkige kinderen, die in zoo menige fabriekzaal, dag aan dag, van 's morgens vroeg tot 's avonds laat, gedoemd zijn tot een eentonigen arbeid, die alle levensgeesten verstompt en alle lichaamskrachten reeds in die ontwikkelingsjaren ondermijnt en sloopt, en dat alles meestentijds op aandrang hunner ouders, die in hunne jeugd ook zoo zijn opgevoed en bovendien, door nood gedrongen, langs dien weg het schrale weekloon met eenige stuivers moeten zoeken te vermeerderen. De schets die hij daarvan levert, moge wat sterk gekleurd schijnen, wie met de zaak bekend is, zal daarom toch gaarne erkennen, dat er zeer veel waarheid in ligt opgesloten en dat de schrijver geene hersenschim najaagt met de aandacht er op te vestigen.

Twentsche courant, 4 april 1863:

Voor eenigen tijd heeft onze bekende novellist, de Heer J. J. **Cremer**, te 's Gravenhage, eene voordragt gehouden, waarbij o. a. verscheidene autoriteiten op zijne uitnoodiging aanwezig waren. Hij had die tegenwoordigheid gevraagd om eene bede te rigten tot onze landgenooten in het algemeen en tot de regering in het bijzonder. Voor dat hij die bede uitsprak, wierp hij een blik op Leyden, de oude academiestad. De arme is krank", zeide hij. Ja, het hoofd is wel helder, zelfs klaarder dan voorheen; ja heur hart klopt wel even luide voor deugd en voor trouw als in de dagen harer jeugd, nogtans, gij ziet het wel hoe heur regter arm als verlamd daar ter nederligt."

»Luister";

»Een deel van heur eêlste sappen gingen over in onzuivere vochten, en vochten, die zich vormden tot eene afzigtelijke wonde; eene wonde, die hare krachten verteert, en welligt haar voert in het einde tot de slooping van haar glorierijk bestaan."

Het kwaad, waarop de spreker wees en waarvan hij zoo ernstige gevolgen dachtte, was de langdu-

re arbeid, die in vele fabrieken wordt gevorderd in jeugdige kinderen en hunne ontwikkeling zoowel lichamelijk als geestelijk tegenhoudt, hunne gezondheid reeds in de eerste levensjaren knakt en kwijts hun levensdraad, naauwelijks aangevangen, breekt. In eenige tafereelen schetste de spreker de treurende kleuren en met het talent, dat hem eigen is, het lijden dezer kinderen en de luiheid en hebzucht van vele ouders, die daardoor doof blijven voor de jammerklagen van hen, wier beschermers zij moesten zijn. Het was voor die wonde, tegen dit kwaad, dat de spreker van zijne landgenooten en van den staat hulp en artseneij smeekte. Zijne stem is niet de eerste, maar zeker ook niet de minst indrukwekkende, die zich voor eene reuring en beteugeling van den fabriek arbeid van kinderen deed hooren en het zal gewis velen genoeg doen te vernemen, dat hetgeen te 's Hage door den Heer **Cremer** werd gesproken, onlangs bij den boekhandelaar D. A. Thieme te Arnhem, onder den titel: *Fabriekskinderen* het licht heeft gezien. Het moge waar zijn, dat de novellist de wonde te afzigtelijk en het kwaad met te donkere kleuren heeft geschetst, zijn werk zal niettemin onze landgenooten en de regering aansporen, om hunne aandacht aan dit belangrijke, maar te gelijk hoogst moeilijke vraagstuk te wijden. H. B.

Algemeen handelsblad, 6 april 1863:

Aan de Redactie!

In uw geëerd Blad van den 31sten Maart l.l. las ik eene aankondiging van mijn onlangs in 't licht verschenen werkje, getiteld: *Fabriekskinderen. Eene bede, doch niet om Geld*, naar aanleiding waarvan ik u beleefdelijk verzoek onderstaande regelen zoo spoedig mogelijk onder uwe rubriek Correspondentie te willen doen opnemen.

Het is m. i. een even groote dwaasheid wanneer de belletrist de wapens opvat tegen de uitspraken der kritiek, als dat hij zich door een uitbundigen lof zou laten in slaap wiegen; blaam en lof heeft hij te wege opdat hij er verder zijn voordeel mee doe. Ik wijk dan ook geenszins van mijne stelregels af, wanneer ik protest aanteeke tegen het begin der laatste alinea van de genoemde aankondiging, een protest ten volle gewettigd, dewijl het de waarheid moet verdedigen, de vreeselijkste waarheid in het belang van duizende ongelukkige kinderen. En dat protest het moet gehoord worden, gehoord door allen die na het lezen der *"Fabriekskinderen"* met de onderstelling van uw geëerden aankondiger zouden instemmen, dat door mij "de wonde te afzigtelijk, en het kwaad met te donkere kleuren" geschetst is.

Neen! is er ééne aanmerking gegrond die er tegen mijn *Bede* (ik spreek niet van haar kunstvorm) kan worden ingebracht, dan zou het deze zijn, dat de wonde niet afzigtelijk genoeg, dat het kwaad met te zwakke verwen gemaakt werd.

En nogthans, men verdenkt mij van overdrijving!

Maar, dat mag de aankondiger niet, al pleit het voor zijn edel hart — hij mag het niet, waar hij in gebreke bleef te onderzoeken, zoo als ik het gedaan heb.

En nu ik herhaal het: waarheid, niets dan waarheid ligt aan mijn schrijven ten grondslag, *waarheid*, ofschoon ook niet in haar afzigtelijkste naaktheid. En de bewijzen er voor zij zijn niet verre.

Geloofst gij mij niet, welnu bezoekt de Leidsche fabrieken, riep ik der regering en der volksvertegenwoordiging toe. Gaat en ziet! roep ik nog eens tot allen die niet gelooven aan den moord die er gepleegd wordt aan die rampzalige kinderen. En, hebt gij geen lust of geen tijd tot dat onderzoek, welnu, let dan op dat request van de *dertig* Leidsche fabrikanten. Zij, zij zelfs hebben reeds mijn smeekbrief onderteekend en vragen om eene betere toekomst voor die armen, al kan het niet anders of eene wettelijke beteugeling van het kwaad moet voor hen, in den aanvang althans, met moeite en opofferingen gepaard gaan; moeite en opofferingen, die echter al spoedig der Nederl. industrie ten zegen zullen zijn.

En, blijft er nog wantrouwen overig, ongelooften, werpt dan een blik in het Maart-Nommer van de *Gids*. Een man rijkelijk toegerust met wetenschap en talent, een man, wiens hart luide klopt voor onzieldijke philanthropie, hij schreef in dat Nummer een hoogst gewichtig, maar ijzingwekkend verhaal. In 't *Gooi*, is dat stuk van Dr. S. Sr. Coronel getiteld. Leest dan, leest dan, goëdhartige twijfelaars! De Novellenschrijver treedt gaarne op den achtergrond, nu hij zijne zending volbragt; hij was de boodschapper slechts van het lijden der arme fabriekplaats en hare zusteren; maar de waker, die met een onvermoeid geduld en met rusteloozen ijver toefde aan het krankbed der lijdenden; hij zal u meer zeggen, hij zal u overvloediger onderrigten, en, dat God zijn werk moge zegenen tot heil onzer arme, diep ellendige natuurgenoeten, dat is de vurige bede van Uw Dv.

Dit protest mag, desverkiezende, volgaarne door andere Bladen worden overgenomen.

's GRAVENHAGE, April 1863.

J. J. CREMER.

[Wij hebben niet willen weigeren hetbovenstaande stuk op te nemen, ofschoon wij het niet met den schrijver eens zijn en onze vroeger geuite meening daardoor niet is gewijzigd. Gaarne willen wij gelooven dat de feiten, welke schrijver vermeldt, werkelijk hebben plaats gehad, maar dit verhandelt ons niet zijne schetsen wat donker gekleurd te blijven noemen. Wij doen dit te eer, omdat de schrijver eene wettelijke regeling wil uitlokken en dus niet eene uitzondering heeft willen schetsen, die zoodanige beperking der vrijheid niet zou rechtvaardigen, maar blijkbaar de bedoeling had een denkbeeld te geven van den toestand, zoo als die vrij algemeen in onze fabriekplaatsen wordt gevonden. RED.]

Rotterdamsche courant, 6 april 1863:

Boekaankondiging.

Maskten wij in onze Courant van 12 maart laatsled
loffelijk gewag van eene voordragt, eenige dagen vroeg
door onzen genialen Novellenschrijver **Cremer**, voor e
zeer aanzienlijk gehoor, in Dilligentia te 's Gravenhage g
houden, algemeen welkom zal het gewis zijn dat ook h
groota publiek in staat gesteld is met den inhoud dier
voordragt bekend te worden, thans, onder den titel
- Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld, van
J. J. **Cremer**," bij den boekhandelaar D. A. Thieme te
Arnhem in het licht verschenen en op keurige wijze
uitgevoerd.

Aandoenlijk is de levendige schildering, ons in dit ver-
haal van den toestand der ongelukkige kinderen uit een
armelijk en diep verwaarloosd gezin gegeven, die vroeg
in den morgen van een kouden decemberdag naar
fabriek gedreven worden, waar zij dertien tot vijftien
daags, in een klein bestek, somtijds onder ruwe bejegening
en door verregaande en besmettende zedeloosheid omringd,
naar ziel en ligchaam vermoord worden, om het schamel
brood, en soms ook nog den verderfelijken drank, voor
luje en ontzenuwde ouders te verdienen. Boeiend is het
beeld van den aanzienlijken en edelaardigen student geschetst,
die zich het lot van een dezer kinderen aantrekt; hart-
verscheurend het tafereel van het sterven van een ander
dier kinderen; krachtig de spraakwending tot de vrije
concurrentie, wier naam tot zoo veel kwaads wordt mis-
bruikt; dringend en krachtig de smeekbede om een red-
middel voor zoo vele duizende diep beklagenwaardige
kinderen in onze fabrieksteden. Die bede, wij zeiden het
reeds vroeger, strekt tot verkrijging van eene wet tot
regeling en beperking van het getal der werkuren van
kinderen in onze fabrieken, en tot het hun verschaffen
van onderwijs, door hetwelk een en ander ook de industrie
zelf zou bevoordeeld worden, die, gelijk de ervaring elders
leert, door te veelvuldigen arbeid benadeeld wordt.

Tekst

Leeuwarder courant, 28 april 1863:

BOEK AANKONDIGING.

DE FABRIEKSKINDEREN, eene bede maar niet om geld.

In de laatste dagen werd door den begaafden en als zoodanig ook bekenden schrijver, den heer J. J. **Cremer** te 's Hage, eene voorlezing gehouden, welke door Z. M. den Koning, alsmede door de meeste leden der Wetgevende Magt werd bijgewoond.

De talrijke opkomst van zoovele hooggeplaatste personen getuigde van de goede verwachting, waarmede de geëerde spreker ontvangen werd, en deze verwachting werd geenszins teleurgesteld.

De heer C. had tot onderwerp gekozen eene schets uit eene onzer fabrieksteden, welke sedert door den druk is verkrijgbaar gesteld, onder den bovengenoemden titel.

De treurige mededeelingen, vooral omtrent den toestand dier arme fabriekskinderen, zouden overdreven schijnen, indien de schrijver er van niet met allen nadruk en overtuigend bewees dat hij waarheid, hoe hard die ook mogt klinken, hoe onwaarschijnlijk die mogt zijn, bij deze gelegenheid op den voorgrond had gesteld. Die bede om bijstand, daar zoo welsprekend, zoo ernstig gehoord, die schets van het leven en lijden van die arme hulpbehoevende schepselen, welke waarlijk met geld alleen niet te helpen zijn, moet bepaald een goeden indruk hebben achtergelaten en kan niet zonder gunstige uitwerking blijven.

Met het meeste genoegen heb ik dat boekje gelezen en herlezen, het evenwel steeds meer en meer betreurende, dat in ons overigens zoo rijk gezegend Vaderland stemmen moesten klagen over aan eigene bewoners gepleegd onrecht.

Mij dunkt het kan niet anders of in het hart van ieder, welke deze rede, die zulk eene dringende bede bevat, leest, moet zij weerklink vinden, en het is die overtuiging, welke mij aanspoort de vele lezers van deze courant op genoemd werkje, dat voor eenige stuivers bij elken boekhandelaar verkrijgbaar moet zijn, attent te maken.

Niemand zal het werkje onvoldaan en ongetroffen ter zijde leggen; aan

ieder zal het blijken, dat waarachtige menschenliefde den gevierden novellendichter bezielde, toen hij op deze wijze tot eene zoo aanzienlijke vergadering sprak en de regten van duizende, nu verongelijkte fabriekskinderen, zoo krachtig verdedigde.

Hoogst wenschelijk blijft het, dat die taal niet te vergeefs zij gehoord, maar gunstige verandering in het lot van zoovele onzer arme natuur- en landgenooten te weeg brenge.

S.

Opregte Haarlemsche courant, 8 mei 1863:

FABRIEKSKINDEREN.

Bij de **ERVEN LOOSJES**, Boekhandelaars, te Haarlem, is verschenen:

De Gezondheidsleer, toegepast op de fabrieknijverheid. Een handboek voor Industriëlen, Genees- en Staathuishoudkundigen, door Dr. S. SR. CORONEL.

De lezers van het belangrijke werkje van den Heer **J. J. CREMER**, DE FABRIEKSKINDEREN, worden aandachtig gemaakt op bovengenoemde uitgave, waarin op meer wetenschappelijke en statistieke wijze deze hoogst belangrijke aangelegenheid is onderzocht.

Middelburgsche courant, 12 mei 1863:

BOEKBESCHOUWING.

*Fabriekskinderen. Eene bede, doch niet om geld,
van J. J. Cremer. Te Arnhem bij D. A.
Thieme, 1863.*

Soms is een ernstig, luidklinkend, opzienbarend woord noodig om de oogen der natie te openen voor gruwelen in haar midden geschiedende, waarvan velen onder haar ter naauwernood een denkbeeld hadden. Niet ieder heeft tijd, lust of gelegenheid om te lezen al wat er in dit of dat tijdschrift over het fabriekwezen in Nederland werd geschreven. Niet ieder kan gelijktijdig van alles zich op de hoogte stellen. — Eere daarom dr. S. Sr. Coronel voor zijn doorwrochte, met zaakkennis en gemoed geschreven, pleitrede in „De gids” (maart- en aprilnummer van dit jaar), Eere niet minder den novellendichter J. J. Cremer voor zijn warm hartvermurwend woord in bovengemelde „Bede” ten gunste van neêrlands fabriekskinderen uitgebragt!

Fabriekskinderen! rampzalige klasse van wezentjes! arme, vroegtijdig naar ziel en ligchaam verstompte, ontzenuwde, uitgemergelde schepseltjes, die vaak voor de luiheid en het dierlijk egoïsme der ouders moeten boeten! die armelijk gekleed, ellendig gevoed, 13 — 14 — 15 uren daags moeten werken, soms staande werken in een klein bestek, terwijl de vader zich een roes drinkt of zijn dag met niets doen verbeuzelt, en dus zijne schapen van kinderen voor zich den kost laat verdienen.

„Gij zoudt zweren dat het uwe natuurgeloten waren, ewzens van gelijken aanleg, met de zelfde behoeften als gij; maar gij bedriegt u, zie slechts hoe ze wielen en keeren: negen duizend malen op den langen dag voortgejaagd door den werkmán die — grootsch als zijn oorsprong doch gesard door zijn duivel — steeds woedender brult: voort raderen, voort!”

Die werkmán is de fabriek, de stoomfabriek, en die schepseltjes, akelig kleine en arme oude mannetjes en vrouwtjes, met bleeke uitgeteerde gezichtjes en holle flinkerende oogjes. Zij gaan onophoudelijk voorbij uw aangezicht heen, in de stra-

zij groeijen op, zij teren weg, zij lijden en sterven als 't ware voor uwen voet en, niemand steekt de hand naar hen uit, niemand ontfermt zich over hen, niemand, en dit is het ergste, het wreedste van de zaak, niemand kan, zoo lang alles geregeld blijft als het is, ze helpen. Want men werpe niet voorbarig alle schuld op de fabrikanten: ook deze zijn onvermogend. Er zijn er genoeg wier harte meedogend klopt voor de armen. Maar, willen ze den vinger uitsteken om te helpen, aanstonds staat daar de onverbiddelijke KONKURRENTIE, de vrije, met dreigend opgeheven vingers waarschuwt hen niets aan de werkuren te veranderen, tenzij — zij zich zelfs den ondergang willen bereiden.

Ziedaar voorwaar eene ijzingwekkende gedachte, een verpletterend alternatief.

Wij juichen dan ook de poging van den heer **Cremer** van harte toe en zeggen hem dank voor zijn sprekend, vlammend tableau, waarin hij — het ontstond op verzoek van eenige Leidsche fabrikanten zelve — de aandacht van 's lands regering en ook van het algemeen, op dit betreuenswaardig feit heeft gevestigd.

Wel hadden wij, uit een aesthetisch oogpunt bezien, de schikking en inkleeding hier en daar anders gewenscht. Vooral de episode van den student, baron Willem van Hogenstad, achten wij een zeer ongelukkige greep. Zij werpt zulk een waas van onnatuurlijkheid over de voorstelling. En dit is te meer te bejammeren omdat die voorstelling in de hoofdzaak — wat ook het Handelsblad er tegen moge inbrengen — waarlijk niet overdreven of te sterk gekleurd is. Door vele bevoegde der zake hoogst kundige personen werd ons veeleer ten sterkste het tegendeel verzekerd.

Het lot van Leidens fabriekskinderen, en helaas niet van de leidsche alleen, schreeuwt werkelijk ten hemel.

„Aan uwe en mijne kleederen (**Cremer** bl. 39) waarvan de handjes dier kleinen werkten, kleven droppelen bloeds der arme in Nederland (naar ziel en ligchaam beide) vermoorde fabriekskinderen.”

Wat is hieraan te doen? **Cremer** wil dat men zich wende tot 's lands regering en stelt zich daarvan blijkbaar zeer veel verbetering voor. Wel zijn in onze vermaanten en vermaanten

lijk niet overdreven of te sterk gekleurd is. Door vele bevoegde der zake hoogst kundige personen werd ons veeleer ten sterkste het tegendeel verzekerd.

Het lot van Leidens fabriekskinderen, en helaas niet van de leidsche alleen, schreeuwt werkelijk ten hemel.

„Aan uwe en mijne kleederen (Cremer bl. 39) waarvan de handjes dier kleinen werkten, kleven droppelen bloeds der arme in Nederland (naar ziel en ligchaam beide) vermoorde fabriekskinderen.”

Wat is hieraan te doen? Cremer wil dat men zich wende tot 's lands regering en stelt zich daarvan blijkbaar zeer veel verbetering voor. Wij zijn in onze verwachting gematigder. Oeh! Wetten wat zijn zij dikwijls gebrekkig in de toepassing! Maar toch zij kunnen ten goede medewerken. Opwerkelijk en verblijdend is het in elk geval dat bereids te Leiden een dertigtal fabrikanten bezig zijn een adres op te stellen, het verzoek inhoudende dat een wet tot beperking der werken worde ingediend: een blijk voorwaar dat vele fabriekseigenaars van het groot gewigt der zaak en hunne eigene verantwoordelijkheid doordrongen, daartoe de hand, en tot vermindering der ellende, willen in een slaan.

Mogt zoodanige wet eens werkelijk tot stand komen er zou dan althans ook aan meer geregeld en vooral meer vruchtbaar schoolgaan kunnen worden gedacht. Men zou dan alligt ook gaandeweg de hand der bescherming en beschaving verder naar hen kunnen uitsteken (gebruik makende van de uitstekende wenken door dr. Coronel dienaangaande in zijn straks aangehaalde opstel gegeven) en alzoo de voldoening smaken van lieverlede deze diep ongelukkige wezens aan de maatschappij, waarvan zij nu in werkelijkheid „de verstootelingen” zijn, en aan zich zelve terug te geven.

Nieuw dagblad van s Gravenhage, 4 november 1863:

Gaarne vernam men de gedachten des Ministers omtrent het maken van bepalingen wegens den arbeid van kinderen in fabrieken. Al mogt ook in de deswege uitgekomen geschriften van de heeren Cremer en Coronel eenige overdrijving heerschen, er bestaat hier een diep ingrijpend maatschappelijk kwaad, dat zooveel mogelijk moet worden tegengegaan.

Arnhemsche Courant, 20 december 1866:

Nieuwe Rotterdamsche courant, 1 januari 1867:

Utrechtsche Provinciale en stadscourant, 29 oktober 1867:

anes staat de Chinese maai, waaraan jury en kommissie zoo eigendunkelijk kunnen en zullen handelen, als we van dergelijke lichamen ons mogen voorstellen.

Met uitzondering van de kommissie, die sedert jaren benoemd is, tot onderzoek van den toestand der kinderen, die in de fabrieken arbeiden: — want deze kommissie heeft nog *niets* gedaan — dan reis-en verblijfkosten gemaakt.

De leden der 2. Kamer vragen dan ook met grond in een der voorloopige verslagen: hoever die kommissie met haren arbeid gevorderd is.

De eenige, die voor de beklagenswaardige fabriekskinderen iets wezenlijk goeds gedaan heeft, is ontegenzeggelijk **Cremer** met zijn treffend boekje. Hij moge door zijne verkeerde opvatting der konkurrentie bewijzen, dat de staathuishoudkunde hem slechts bij naam bekend is, de strekking van 't boekje is nobel en het doel volkomen bereikt. Had men verder de zaak *zonder kommissie* kunnen uitvoeren, dan zou 't lot der arme kinderen misschien reeds lang verbeterd zijn.

De standaard, 15 september 1873:

Werken,
VOOR SPOTPRIJZEN,
door GEBROEDERS KOSTER,
Leliegracht, Amsterdam.
VIERDE AANBOD.
1. Voor 40 Cent in plaats van f 1.40.
De Vrouwen, in vier zangen, door H. A. Spandaw, met platen vierde druk. Nieuwe uitgave.
2. Voor 20 Cent in plaats van 60 Cent.
Fabriekskinderen. Een bede, doch niet om geld, door J. J. **Cremer**.

Algemeen handelsblad, 4 oktober 1875:

G E L U K ! ! ! ! !

LEES OPLETTEND DEZE ADVERTENTIE ! ! ! !

Voor **ƒ 1** koopt men bij **GEBROEDERS KOSTER, Leliegracht, EEN LOT** in de **VERLOTING DER TENTOONSTELLING VAN HEDENDAAGSCHE KUNSTINDUSTRIE**, in de Parklokalen alhier.

Is dat dan zooveel bijzonders, hoor ik u zeggen, daarvoor kan men overal de Loten koopen!

Maar wacht even! gij betaalt bij ons wel niet minder dan bij ieder ander voor uw Lot, doch gij hebt bij ons het voordeel, dat als gij niets trekt, **TOCH VOOR EEN GULDEN AAN MOSIE BOEKEN EN PLATEN CADEAU KRIJGT**, en wel de volgende:

- 1°. Een Boekwerk van onze grooten Novellist, den Heer J. J. **CREMER**, getiteld: *Fabriekskinderen*.
- 2°. Vier kleine, doch wezenlijk aardige **PRENTENBOEKJES** met gekleurde Platen.
- 3°. Eene fijne gekleurde en eene fijne ongekleurde **KINDERPRENT** of **PLAAT**.
- 4°. De beroemde **PLAAT "De Oranjeboom"**, uitgegeven bij de firma **DE HOOGH & Co** alhier.

Men ontvangt alzoo voor EEN GULDEN: 1°. Een Lot van een Gulden. 2°. De Schetsen van J. J. Cremer. 3°. Vier aardige Prentenboeken. 4°. Twee fijne Kinderprenten. 5°. De Oranjeboom.

Behalve dat alles heeft men nog kans van in het Boekwerk een **BON** te vinden voor een fraai **GOUDEN CYLINDER HORLOGE**, hetwelk wij als premie aan de vinder van den Bon Cadeau maken.

Ook is de kans om een fraaien prijs te trekken uit de Verloting der Tentoonstelling, welke koninklijk is goedgekeurd, mooier dan bij eenige andere Loterij van dien aard; want op elke 10 Loten wordt één Prijs getrokken, terwijl onbeduidende voorwerpen er niet in voorkomen, maar wel fraaie Prijzen, als: Piano's, Ameublementen, Gouden en Zilveren Werken, Juweelen, Schilderijen, Kristal-, Lak- en Glaswaren, Dampsten Tafelgoed en andere kostbaarheden.

Dit Pakket wordt niet naar buiten gezonden; die het hebben wil moet het in den winkel halen of laten halen. Ook is het een bepaald vereischte, dat men er bij zegge: *Het Pakket met het Boekwerk Fabriekskinderen*. Doet men dit niet dan loopt men gevaar een ander boek te ontvangen dan het bedoelde. Om het gedrang in den winkel te vermijden, wordt men beleefd verzocht gene te maken.

In de onlangs aangekondigde pakketten waren ook vier Bons ingelegd elk voor een fraai Gouden Cylinder Horloge. De Horloges zijn afgeleverd aan: late den Heer **Mr. H. P. DE GAVERE**, Bewaarder der Hypotheken, te Almeloo; en den Heer **Mr. H. P. DE GAVERE**, Bewaarder der Hypotheken, te Almeloo.

Vertellingen van een torenwachter, 1902:

Onlangs las ik een verhaal van den heer J. J. Cremer, dat het woord *«Fabriekskinderen»* aan 't hoofd draagt. Fabriekskinderen, — weet ge wat soort van kinderen dat zijn? Als ge in eene eenigszins groote stad woont, hebt gij er wel eens van gehoord, en zoo niet, ge zult het weten, indien ge verder leest.

Genoemd verhaal heb ik niet éénmaal, maar twee-, driemaal

gelezen, en telkens kwam mij de bede op de lippen: *«De Hemel moge alle kinderen bewaren voor fabrieksarbeid!»*

Ik wil beproeven, of 'k u den inhoud kan vertellen, en al kunt gij aan de zaak ook niet het minst veranderen, ge moogt toch wel weten, dat er honderden van uws gelijken hun leven, als dat althans *leven* mag heeten, op eene allerjammerlijkste wijze voortsleept. Die kennis zal u aansporen tot dank aan uwe ouders, die u koesteren en verplegen, waar en hoe ze maar kunnen, en tot dank aan Hem, die u uit zulke ouders deed geboren worden.

Dit moet ik er alleen nog bijvoegen, dat gelukkig niet *alle* fabriekskinderen zulk een betreurenswaardig lot hebben als in Cremers verhaal wordt geschetst. Menschevrienden — en daaronder ook vele eigenaars van fabrieken — werken door schoolonderwijs op de ontwikkeling dier ongelukkige, onwetende stompers en trachten hun lot zoo dragelijk mogelijk te maken. Maar — 't wordt tijd, dat ik met mijn verhaal begin.

Nieuwsblad voor den boekhandel, 11 december 1906:

Herdrukken, Leidsche. Leiden, A. W. Sijthoff. 8°. [19×13⁵].

Per nr. *f* -.10

35. CRÉMER, J. J.: Fabriekskinderen. – Monte Carlo. – Naar omhoog, enz. –. (64 blz.).

„Leidsche Herdrukken,”

EEN DOBBELTJE PER DEEL.

- No. 28. **J. J. A. GOEVERNEUR:**
Avonturen in den Nieuwjaarsnacht.
- No. 29. **J. J. CRÉMER:**
Een Vriend van den Huis. — Op den Zolder.
- No. 30. **JOHAN GRAM:**
Twee Contrasten. — Een huwelijksreisje. — Een sonderling condolance-bezoek. — Een vriend uit de Oost.
- No. 31. **Mr. G. VOSMAER:**
Een Pelgrimsstocht naar de Weddesteg. — Een preek in 1699. — Mosa.
- No. 32. **J. J. CRÉMER:**
Het Einde. — Een dag in de residentie.
- No. 33. **G. J. SPOOR:**
Grootvader. — Een Familiegesciedenis.
- No. 34. **T. PLUIM:**
Marie.
- No. 35. **J. J. CRÉMER:**
Fabriekskinderen. — Monte Carlo. — Naar omhoog. — Wat vader Harmen vertelt. — Het Jawoord. — Alles wel: 't lot in den **kerkbuil**. — Thijs de smid.
- No. 36. **R. KOOPMANS VAN BOKKEREN:**
Mag ik u „moeder” noemen. — Muisjes zonder staartjes.
- No. 37. **Ja. VAN RENNES:**
Een huishouden van Jan Steen. — Mijn zwarte vriendin. — Jan de wascher. — De „Honderdduisend”.
- No. 38. **GERARD KELLER:**
Onze Minister.
- No. 39. **J. J. A. GOEVERNEUR:**
Gaston van Frankrijk.
- No. 40. **JOHAN GRAM:**
De roode handschoen. — Een nalatenschap. — Het hofje van Kelderman.

UITGAVE A. W. SIJTHOFF, LEIDEN.

Het jonge leven, 20 februari 1914:

Uit de aangrijpende novelle „Fabrieks-
kinderen” van J. J. **Cremer**, verschenen in
1863, dus in hetzelfde jaar, waarin Dr.
Coronel zijn noodkreet liet hooren, bleek,
dat ook elders in ons land de toestanden
niet veel beter waren. Met name in de oude
lakenstad Leiden heerschte een ontzettend
kinderlijden. **Cremer** geeft een aangrijpend
verhaal van arme kinderen, die in den vroe-
gen December-morgen door Leiden's straten
gaan:

„En waarheen zal het nu? Zie, een steenen
vinger, hoog zich verheffend boven de
daken. Hij wenkt uit de verte. En daar, —
gij betreedt er eene der vele werkplaatsen
van den grootschen werkman, kloeksten
zoon van den geest, dien we noemden. Won-
dere spruit van genie en verstand, bedeed

Radiobode, 13 januari 1933:

1.45 n.m. Verzorging zender.
2.00 n.m. Vrouwenuurtje. Mevr. Z. ten
Have-v. d. Werf: „Moeilijke kinde-
ren III”. „Abnormale en onmaat-
schappelijke gedragingen en hun
behandeling”. — Gramofoonmuziek.
— Mej. W. M. Beun: „Fabrieks-
kinderen” van **Cremer**.

Vrije geluiden, 14 januari 1933:

2.00 **VROUWENUURTJE.**
In samenwerking met den
Bond van Soc.-Dem. Vrouwenclubs
Mevr. Z. ten Have-van der Werff
spreekt over:
„Moeilijke kinderen”. III.
„Abnormale en onmaatschappelijke
gedragingen en hun behandeling”.
Gramofoonmuziek.
Mej. W. M. Beun
bespreekt het boek „Fabrieks-
kinderen”. J. J. **Cremer**

Ruim zicht, 15 juli 1952:

Parlementair onderzoek

HET KINDERWETJE van Van Houten kwam in 1874 tot stand nadat J.J. Cremer in zijn aandoenlijke voordracht *Fabriekskinderen* uit 1863 (en in persoonlijke contacten met de liberale voorman Thorbecke) de misstanden rond kinderarbeid aan de kaak had gesteld. De letteren leidden sindsdien in Nederland nooit meer zo direct tot wetgeving. Wel functioneert sedert 1850 de Enquêtewet, sinds 1977 genaamd Wet op de parlementaire enquête. Dit is meteen het oudste en zwaarste controle-instrument van het Nederlands parlement. De laatste grote enquête van de negentiende eeuw, de Arbeidsenquête naar de toestand in fabrieken en werkplaatsen (1886-1887), leidde nog mede tot de Arbeidswet van 1890. Daarna raakte de enquête in onbruik.

Sedert de RSV-enquête (1983-1984), naar de staatssteun aan een verlieslijdend scheepsbouwbedrijf, heeft de Tweede Kamer haar scherpste instrument opnieuw ontdekt. Getuige het toenemende aantal enquêtes en lichtere onderzoeken sindsdien, heeft het onderzoeken van de meest uiteenlopende onderwerpen niet bepaald aan populariteit ingeboet. Geen onderwerp lijkt aan de aandacht van de Kamer te ontsnappen: van bouwsubsidies, visquota, paspoorten, de sociale zekerheid, het neerstorten van een Boeing op de Bijlmer en Srebrenica, tot en met, vorige week, het integratiebeleid.

Het veelvuldige gebruik door het parlement van de enquête of de lichtere onderzoeksbevoegdheid, is een signaal van toegenomen emancipatie van de volksvertegenwoordiging. Tegelijkertijd heeft het veelvuldige gebruik van dit instrument en de wijze waarop dit is gebeurd inmiddels aanleiding gegeven tot vragen over de enquête zelf. Mede door de overweldigende aandacht van media en de gerichtheid van politici en journalisten op de mogelijke fouten van bewindspersonen, heeft de enquête een overdreven politiek gewicht gekregen. Het idee dat 'koppen moeten rollen' zorgt bijna altijd voor een oneigenlijke politieke spanning rond enquêtes.

EN ER KLEVEN NOG andere gebreken aan het instrument. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om de grote consequenties die de publieke getuigenverhoren kunnen hebben voor getuigen, voor derden die soms ten onrechte worden beschuldigd maar geen weerwoord hebben of voor externe deskundigen die niet beschikken over parlementaire immuniteit. Ook kan een onbedoeld neveneffect zijn dat ambtenaren hun risicomijdende gedrag overdrijven.

Zowel de minister van Bestuurlijke Vernieuwing, De Graaf (D66), als de Tweede Kamer in de persoon van voorzitter Weisglas (VVD) wil nu op korte termijn een wijziging of zelfs (De Graaf) een integrale herziening van de Wet op de parlementaire enquête. Het is verstandig om eerst een staatscommissie voorstellen te laten doen over de mogelijke reikwijdte van de nieuwe wet, zoals de minister heeft voorgesteld. Dit kan ook gebeuren in „nauwe samenwerking”, zoals De Graaf wil. Van nog groter belang echter is dat zowel de Tweede Kamer als de minister de eigen verantwoordelijkheid in het oog houdt. Het gaat tenslotte om een recht van het parlement.

Uitgave 1988:

NRC, 26 april 1990:

LEIDEN
Jerôme Reehuis leest de novelle 'Fabriekskinderen' van J.J. Cremer voor, en de vakgroep Nederlands van de RU organiseert een avond rondom dit sociaal-realistische verhaal. 27 apr. 20.15u. Lokhorstkerk, Pieterskerkstraat 1. Inl. 071-272130.

BEWIJS VAN TOEGANG

Voordracht Reehuis
Cremers FABRIEKSKINDEREN

27 april 1990

Toegang: fl. 15,-
Aanvang: 20.15 uur
Plaats : Lokhorstkerk, Leiden

Voordracht van den Heer J. J. CREMER,
op ZATURDAG den 7 MAART 1863,
in het Gebouw DILIGENTIA, ten 8 ure.

Toegang-kaarten zijn te bekomen a f 1 bij den Heer HOOGSTRAATEN, in het Gebouw *Diligentia*, terwijl de zelve opbrengst zal strekken tot leening van de *jongste Watercrampen* in Gelderland en Overijssel. — Plaatzen zijn te bespreken aan borengehoemd Gebouw.

UITNODIGING

In de Leidse Lokhorstkerk draagt de acteur Jerôme Reehuis op vrijdag
27 april 1990 voor

Fabriekskinderen (1863) van Jacob Jan Cremer

Het programma is als volgt:

- 20.15 uur: Henk Eijssens: 'Vermoord naar ziel en naar ligchaam.'
De sociaalhistorische achtergrond van *Fabriekskinderen*
- 20.30 uur: W. van den Berg: Van horen zeggen: de voordrachts-
cultus in de negentiende eeuw
- 20.45 uur: Pauze
- 21.00 uur -
± 22.30 uur: Voordracht *Fabriekskinderen* door Jerôme Reehuis

Op zaterdag 7 maart 1863 droeg J.J. Cremer zijn *Fabriekskinderen*. *Een bede, doch niet om geld* voor in Diligentia in Den Haag. Hij wilde zijn publiek bewegen zich in te spannen voor een structurele oplossing van de kinderarbeid in de Nederlandse industrie. Die oplossing kwam er in 1874, mede door toedoen van Cremers voordracht, met het 'kinderwetje' van Van Houten. Als zodanig is *Fabriekskinderen* een belangrijk sociaalhistorisch document en een overtuigend voorbeeld van negentiende-eeuwse sociaal bewogen literatuur. Hoewel wij, 127 jaar later, deze rede nog steeds *lezen*, zal uit de voordracht door Reehuis duidelijk worden dat daarmee ongemerkt voorbijgegaan wordt aan de virtuositeit van Cremer als auteur van literatuur die men op de eerste plaats moet *horen*. Zoals destijds.

Alle belangstellenden zijn van harte welkom.

Plaats:

Lokhorstkerk, Pieterskerkstraat 1, Leiden.

toegang:

voorverkoop kaarten à fl. 10,- bij het secretariaat van de Vakgroep
Nederlands, RU Leiden.; Te bestellen door storting van fl. 11,- op
rekeningnummer 3934355, t.n.v. K.J.J. Korevaart, Leiden; o.v.v.
'voordracht'. Kaarten aan de zaal à fl. 15,-.

Het parool 12 mei 1993:

NRC, 9 april 1994:

Henk Eyssens - Het dossier 'Fabriekskinderen' van J.J. Cremer. In: Jaarboek Letterkundig Museum 8(1999). P. 19 e.v. [Naar het artikel](#)

Literaire kindermoorden bij J.J. Cremer (1827-1880) - Gretha Donker en Sjoerd Faber. Groningen: Groniek, no. 148, 2000. [Naar het artikel](#)

Leids Dagblad, ca 2006:

Kaaskoppen en waterlanders. 12 maart 2008. NCRV, aflevering 5. Kinderarbeid. [Naar programma.](#)

Jaarboek Leiden, 2009. Cremer en kinderarbeid. [Naar jaarboek](#)

Vijfde lustrum, 2012:

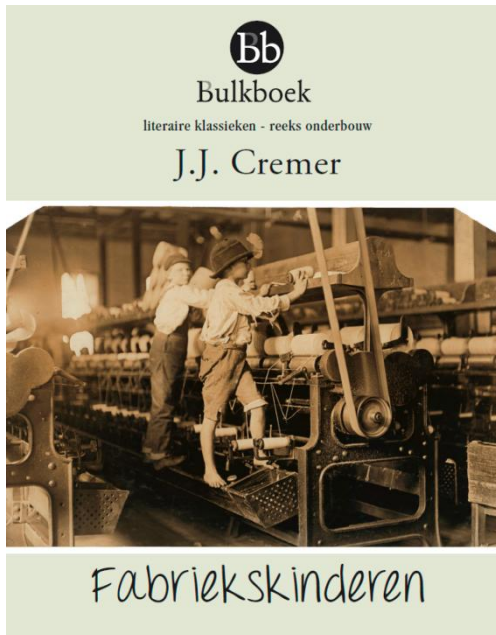

Presentatie van *J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen. Kinderarbeid* door Cor Smit op 7 maart 2008 in het Scheltema-complex. Rechts van hem: Hans Vollaard, toentertijd voorzitter van STIEL, en (met het boek al in zijn handen) Rogier van der Sande, oud-wvd-wethouder van Leiden. Vooraan zittend: Antoinette Hanekuik, vormgeefster van het boek [foto: Arjan Honkoop].

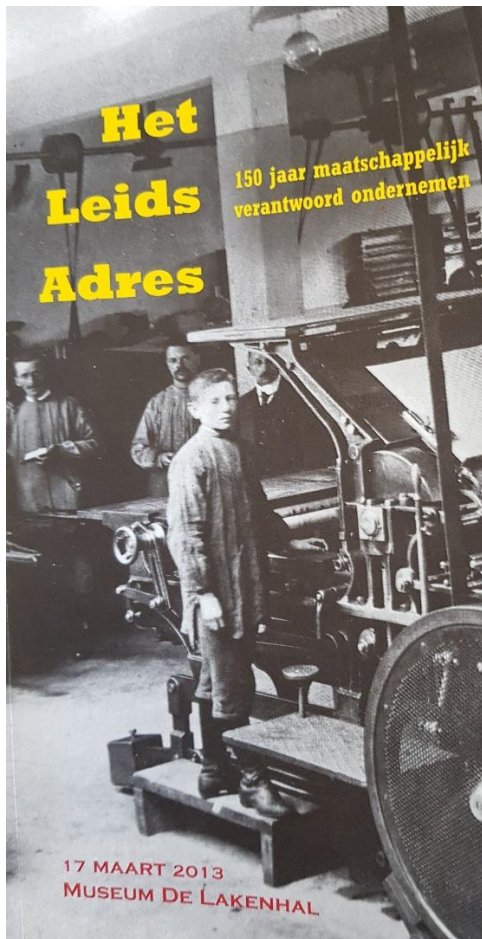
Hans Vollaard van STIEL overhandigt het eerste exemplaar aan oud-wethouder Rogier van der Sande [foto: Arjan Honkoop].

Suzan Serraarens - Fabriekskinderen; een bede, doch niet om geld.' Januari 2013. Posted in Historische verhalen, Realistische verhalen. [Naar artikel](#)

Bulkboek 2013:

Uitgave 2014:

Femke Deen - Cremer: "hebben ze zelf dan geen kinderen?". Stoom. De ijzeren eeuw. VPRO, 2015. [Naar artikel](#)

Goodreads boekbespreking scholier 2015:

Fabriekskinderen is een heel kort boek, in deze korte tijd gebeurt er eigenlijk heel wat. Het is een oud boek dus je moet eerst een beetje wennen aan het taalgebruik en de lange zinnen.

Het gaat eigenlijk over 3 kinderen. Saar, Sander en Evert moeten gaan werken in een fabriek om hun gezin te onderhouden. Dan vind een student Sander op straat en neemt hem mee naar zijn huis. Daar heeft hij hem eten en vraagt aan Sander van alles over zijn fabrieksleven en ouders. Sander waant hem eigenlijk in de hemel en denkt dat de student een prins is. Dit alles terwijl zijn broer en zus zitten te werken in de fabriek. Saar had koorts en brandende koppijn maar toch moest ze werken. Toen Saar later die dag thuis kwam werd het haar fataal. Zo afgezwakt was het kleine meisje. De student die Sander had gevonden leefde met hem mee, hij kon niet geloven hoe hun ouders hun dit konden aandoen.

Dit boek valt eigenlijk nog mee voor een boek te zijn van ongeveer 200 jaar oud. Ik had wel eventjes de tijd nodig om het taalgebruik gewoon te worden maar eigenlijk viel dit goed mee. Het boek bevatte ook veel leestekens en oude woorden maar door de context kan je het toch verstaan. Het verhaal zelf was kort maar krachtig, de auteur was duidelijk tegen kinderarbeid. Een zeer gevoelig boek omdat de auteur duidelijk een mening had. Het verhaal zelf is gewoon iets te kort om veel betekenis te hebben. Ik vind de schrijfstijl beter dan het verhaal. Dus eigenlijk beviel dit boek me beter dan ik dacht, toch zou ik het niet lezen als het niet moest voor school. Ik raad dit boek niet aan om te lezen als ontspanning, wel als je meer te weten wil komen over kinderarbeid.

[\(less\)](#)

Boekverslag ca 2015:

boekverslag 7

Fabrieks kinderen geschreven door j.j cremer

samenvatting: fabriekskinderen

De arme familie Zwarte leeft in een mooi, maar bouwvallig huis in Leiden. Het is hartje winter. De kinderen Evert, Sander en Saartje moeten 's ochtends vroeg uit bed om te gaan werken in de Wolfabriek in Leiden. Saartje is al enkele dagen ziek. Sander is zo moe dat hij onderweg op de stoep in slaap valt. Evert en Saartje zetten hun tocht naar de fabriek voort, bang om ontslagen te worden en het geld mis te lopen. Saartje gaat ziek aan het werk. Willem baron van Hogenstad (jurist aan de Leidsche Academie) woont in een van de bovenkamers van de melkboer. Toen hij terugkwam van zijn vriend Koenraad zag hij onderweg Sander slapend op de stoep liggen en neemt hem mee naar huis. De echtgenote van de melkboer is het hier helemaal niet mee eens. Willem trekt zich er niets van aan en laat het kind lekker warm slapen. Als hij wakker wordt geeft Willem hem eten en ze beginnen te praten. Willem is verbaasd over de armoede van zijn familie. En hoe weinig Sander weet, hij gaat niet naar school. Willem steekt Sander in de nieuwe kleren en verzorgt hem verder. Bij de familie Zwarte thuis ligt Saartje erg ziek op bed en loopt te kermen om water met een brandende keel. Ze heeft een onbeschrijflijke dorst. Haar moeder stopt haar nog wat beter toe en ziet de ernst van de situatie verder niet in. Die nacht blaast Saartje haar laatste adem uit... Ze is vermoord door de wetgeving

mening:

het is een interessant boek om te lezen en het kostte me veel tijd om een goede versie te vinden en die op mijn e-reader te kunnen krijgen en dat het ook nog wat oud Nederlands is maar het is spijtig dat wat er in dit boek gebeurt helaas nog gewoon steeds gebeurt op de wereld en we er niet veel op vooruit zijn gegaan.

Opdracht

Het boek is geschreven niet geschreven in de ik perspectief. ik vind dit de goede keuze omdat het voor mij zo makkelijker werd om het te lezen.

Identities. 2017. [Naar de tekst](#)

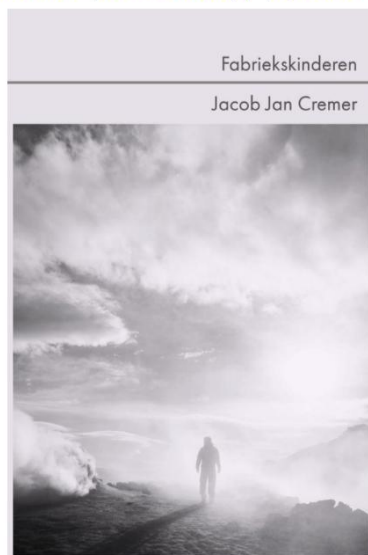
Maskerade speelt 'Fabriekskinderen' in de Dorpstraat Waddinxveen op 2 juni 2018. [Naar youtube](#)

Uitgave KoBo plus, ca 2018:

Fabriekskinderen EBOOK i

Auteur: [Jacob Jan Cremer](#) | ★★★★★ 5.0 (1) | [Delen](#)

Kies je bindwijze

E-book
€ 7,99

E-book in Kobo Plus
Gratis voor abonnees

7,99

Direct beschikbaar

Verkoop door: bol.com

+ Ebook

♡ Op verlanglijstje

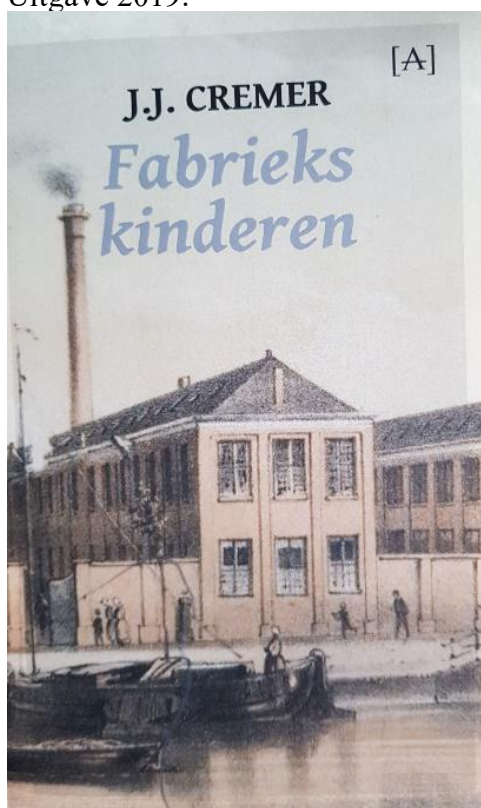
Wat je kan verwachten:

- ✓ E-book is direct beschikbaar na aankoop
- ✓ E-books lezen is voordelig
- ✓ Dag en nacht klantenservice
- ✓ Veilig betalen

Presentatie over Fabriekskinderen, ca 2019:

Uitgave 2019:

Cor Smit e.a.- Kinderarbeid. 2^e druk. 2019.

Kinderarbeid

J.J. Cremer en de Leidse Fabriekskinderen

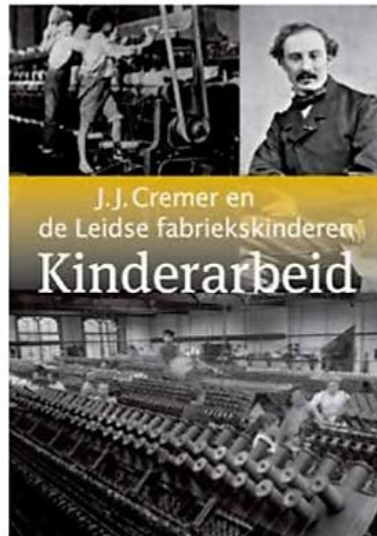
Cor Smit en Korrie Korevaart

Op 7 maart 1863 droeg de schrijver J.J. Cremer zijn aanklacht tegen kinderarbeid in de Leidse wolspinnerijen voor, die onder de titel 'Fabriekskinderen, een bede doch niet om geld' werd gepubliceerd. Mede dankzij deze publicatie kwam in 1874 het bekende kindernetje van de liberaal Samuel van Houten tot stand, waarmee een verbod op fabrieksarbeid door kinderen onder de twaalf jaar van kracht werd.

Uitgave in samenwerking met Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (Stiel) en de Dirk van Eck-stichting, met een hertaling naar hedendaags Nederlands door Korrie Korevaart (Universiteit Leiden). De oorspronkelijke tekst is als facsimile op verkleind formaat opgenomen.

De Leidse stadshistoricus Cor Smit schreef een uitgebreide toelichting. Het boek is rijk geïllustreerd; op een stadsplattegrond uit 1860 is aangegeven welke industrieën er eind negentiende eeuw in Leiden aanwezig waren.

Deze tweede druk is geactualiseerd.

Samenvatting Fabriekskinderen door De alphaman. Youtube, 22 juni 2020. [Naar youtube.](#)

Luisterboek Fabriekskinderen – Jeff Woestboom. Youtube, 22 september 2020. [Naar youtube](#)

geregelde of snellere ademhaling van eenige slapende kinderen, treft onze ooren. Juist op dit oogenblik bericht de groote torenklok het zesde uur na middernacht. In de bedstee waaruit het naar geronk blijft klinken, verneemt ge, tegelijk met den eersten klokslag daarbuiten, eenige beweging. 't Is eene vrouw die zich haastig opricht. Met een nijdig: 'Snork toch zoo niet!' geeft zij den man aan hare zijde een stomp op den schouder, en leent, terwijl het nare geluid een wijle verstomt, nauwlettend het oor aan den doffen klokslag uit de verte.

'Zes!' broemt de vrouw binnensmonds; rekt zich geeuwend de leden; stapt nu spoedig uit de hooge bedstee, en sloft een oogenblik later op neergetrapte pantoffels naar een andere bedstee.

Drie kinderen slapen er bijeen; twee jongens van tien en dertien jaren, benevens een meisje dat bijna haar twaalfde jaar heeft bereikt. In de slaapstee der ouders kreunt vluchtig een kind van weinige maanden, waarschijnlijk nu het bespeurt dat moeder hem verliet, en, in de wieg ervoor, droomt een meisje van vier jaren, misschien met een droevig lachje om den mond, van mooie winkels met allerlei brood.

"Toe kinders, er uit!" roept de moeder met schrille stem het slapende drietal toe; en als zij het schamele dekkleed heeft weggeslagen, dan trekt zij den oudsten knaap bij den arm, haar Evert die, langzaam ontwakend, met lodderigen blik voor zich heen ziet, terwijl zij verder op soortgelijke wijze de beide andere kinderen te wekken tracht. Die taak is geen lichte. Saartje althans weert onbewust de moederhand af die haar diepen slaap komt verstoren; wijkt naar den achtersten hoek der bedstee terug, en kromt zich schier tot een bal ineen, met het hoofd op de knieën.

Uitgave 2021:

MIJNBESTSELLER.NL

BEKIJK CATEGORIEËN

BOEK UITGEVEN

KLANTENSERVICE

Q

U

W

FABRIEKSKINDEREN

€ 13,45

BESCHIKBAAR

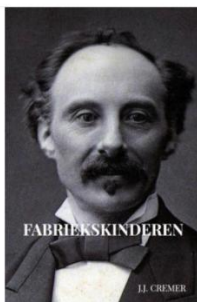
't Is winter. Een koude Decembernacht houdt met kille vingers oud Hollands grijze academiëveste den blinddoek voor de oogen.

Slechts een waardig trawant van den reuzengeest dezer eeuw, voert strijd met den nacht, en rukt er gedurig den blinddoek weer los.

Aantal

1

IN WINKELWAGEN

BESCHRIJVING	EXTRA INFORMATIE
Boek auteur	J.J. Cremer
Zwart/Wit	Ja
ISBN	9789403641683
Taal	nl
Aantal pagina's	52
Jaar	2021
Boek type	Paperback

Uitgave 2022:

*) [Levertijd & bezorgo](#)

LEESFRAGMENT

Samenvatting

't Is winter. Een koude Decembernacht houdt met kille vingers oud Hollands grijze academiëveste den blinddoek voor de oogen. Slechts een waardig trawant van den reuzengeest dezer eeuw, voert strijd met den nacht, en rukt er gedurig den blinddoek weer los. Zie maar, de gasvlammen werpen van afstand t ... [LEES MEER](#) ▼

Specificaties

ISBN 9789403641683
Genre [Literaire fictie](#)
Verschenen 01-06-2022

[LEES MEER](#) ▼

Laatst bekeken ar

Fabriekskinderen

J.J. Cremer

€ 13,49

Uitgave Saga, 2022:

Editie van uitgeverij Diderot in Sittard, 2025:

In 'Fabriekskinderen' schetst J.J. Cremer op indringende wijze de schrijnende werkelijkheid van kinderarbeid in de Nederlandse fabrieken van de 19e eeuw.

Door de ogen van Saartje, Sander en andere jonge arbeiders krijgen we een beklemmend beeld van de erbarmelijke omstandigheden waarin deze kinderen moeten werken. Lange dagen, honger, kou en uitputting zijn hun dagelijkse realiteit.

Cremer gebruikt zijn meeslepende stijl en levendige beschrijvingen om de lezer direct te confronteren met deze wantoestanden. Zijn novelle werd een krachtig manifest dat bijdroeg aan het maatschappelijk debat en de eerste stappen richting wetgeving tegen kinderarbeid.

Deze klassieker uit de Nederlandse literatuur is niet alleen een historisch document, maar ook een tijdloos en ontroerend verhaal over onrecht, uitbuiting en de strijd voor een menswaardig bestaan.

ISBN: 9789403719009 | € 11,99

www.jacobcremer.nl

Laatst bijgewerkt: 23 februari 2026.